

Spis treści

1. Uwagi wstępne.....	7
2. Samuel Bogumił (Gottlieb) Linde – uczoney i działacz ewangelicki.....	11
3. Wilhelm Kolberg – w cieniu wielkiego brata.....	29
4. Edward Jurgens – polski patriota o niemieckim rodowodzie.....	47
5. Karol Ruprecht – ocalony spod szubienicy.....	71
6. Wojciech Gerson – artysta malarz i nauczyciel.....	97
7. Lucyna Ćwierczakiewiczowa – kobieta od spraw praktycznych.....	119
8. Adolf Daab –warszawski przemysłowiec.....	135
9. Ks. Wilhelm Piotr Angerstein – duszpasterz Polaków i Niemców.....	147
10. Ks. Teodor Haase – pastor ze Śląska Cieszyńskiego.....	169
11. Jan Śliwka – od Ślązaka do Polaka.....	189
12. Bibliografia.....	207
13. Indeks nazwisk.....	223

Uwagi wstępne

Wwielu opracowaniach, niestety także naukowych, przeszłość, a zwłaszcza dzieje ziem polskich w XIX i XX wieku, jawią się w barwach niemal jednolitych, polsko-katolickich. W powszechnym użyciu w Polsce jest określenie Kościoł, bez przymiotnika, na nazwę Kościoła rzymskokatolickiego, jakby innych kościołów w Polsce nie było. Stąd ważne wydaje mi się przypomnienie, że oprócz rzymskich katolików mieszkali, działali na ziemiach polskich także wyznawcy innych wspólnot wyznaniowych, np. ewangelickich. Do czasów II wojny światowej tereny między Odrą a Dnieprem tworzyły istną mieszankę narodowościowo-wyznaniową. Żyli tu obok siebie Polacy, Ukraińcy, Żydzi, Niemcy, Białorusini. Budowano kościoły rzymskokatolickie, protestanckie, ormiańskie, cerkwie prawosławne, greckokatolickie, synagogi, meczety. W XIX i XX wieku w dobie kształtowania się nowoczesnych narodów i budzenia się świadomości narodowej więź wyznaniowa łączyła się często z ideą narodową, kształtowały się stereotypy: Polak-rzymski katolik, Niemiec-protestant, Ukrainiec-grecki katolik. Wyznawcy innych religii jednak byli dostrzegani przez polskie środowiska opiniotwórcze w XIX i w pierwszej połowie XX wieku. Po 1945 r., gdy społeczeństwo Polski stało się w zasadzie jednolite pod względem wyznaniowym, zmniejszyło się zainteresowanie, mimo wysiłków nielicznych osób, dziejami innych niż rzymskokatolickie wyznań, w tym i protestanckich.

Ewangelicy na ziemiach polskich obecni są nieprzerwanie od czasów reformacji, tj. od XVI wieku. Wprawdzie bujny rozwój protestantyzmu na części ziem polskich, np. w Polsce centralnej, został w dobie kontrreformacji w XVII wieku spowolniony, to jednak wyznawcy Lutra czy

Kalwina wyraźnie w dalszym ciągu zaznaczali swoją obecność. I tak na przełomie XIX i XX wieku stanowili: 30% mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego, 46% Pomorza, 8,5% Górnego Śląska, 30% Śląska Cieszyńskiego, 5% Królestwa Polskiego, mniej niż 1% Galicji¹. W Prusach Wschodnich żyła blisko 300-tysięczna społeczność luterańskich Mazurów, były zbory reformowane na Litwie i luterańskie na Wołyniu.

Zdecydowana większość protestantów należała do narodowości niemieckiej, ale na Śląsku Cieszyńskim, w Królestwie coraz wyraźniej dawali o sobie znać Polacy-ewangelicy. Wiek XIX to okres kształtowania się społeczności polsko-ewangelickiej w Kongresówce, przyspieszonych, zwłaszcza w Warszawie, procesów polonizacyjnych części emigrantów z krajów niemieckich przybyłych tu w XVIII i XIX wieku. Z kolei w kraju nad Olzą mamy w tym czasie do czynienia z narastaniem polskiej świadomości narodowej wśród polskojęzycznej ludności ewangelickiej. Ewangelicy „polskiej mowy” mieszkali też na Śląsku Górnym i Opolskim, w Prusach Wschodnich (Mazurzy) czy w niewielkiej liczbie w południowej Wielkopolsce oraz na Pomorzu (Słowińcy), ale ich stopień identyfikacji z narodem polskim nie był zbyt duży².

Wielu ewangelików ziem polskich w XIX wieku osiągnęło sukces zawodowy, były wśród nich wybitne postaci życia politycznego, gospodarczego, kulturalnego, religijnego i codziennego. Sylwetki niektórych z nich (10 osób) znajdują się w niniejszym tomie studiów oddanym w ręce czytelników. Są to Samuel Bogumił Linde – autor pierwszego *Słownika języka polskiego*, Wilhelm Kolberg – kartograf, inżynier, prezes zboru warszawskiego, Wojciech Gerson – malarz, Adolf Daab – warszawski przemysłowiec, działacze polityczni doby powstania styczniowego – Edward Jurgens i Karol Ruprecht, wybitni pastory i kaznodzieje – ks. Teodor Haase ze Śląska Cieszyńskiego i ks. Wilhelm Angerstein pracujący w trzech zaborach, Jan Śliwka – działacz narodowy znad Olzy oraz Lucyna Ćwierczakiewiczowa – autorka popularnych książek kucharskich. Nie ma wśród nich ks. Leopolda Otto – długoletniego pastora w Warszawie i Cieszynie, działacza narodowego, społecznego najbar-

¹ *Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium*, Warszawa 1994, s. 90–100.

² T. Stegner, *Lud polsko-ewangelicki. Mazurzy, Ślązacy, Serbołużyczanie, Słowińcy w myśli narodowej i religijnej polskich ewangelickich środowisk opiniotwórczych w XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Polska i Polacy. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczo, Gdańsk 2001, s. 390–405.

dziej znanej i cenionej postaci polskiego protestantyzmu XIX wieku, ale jemu poświęciłem kilka lat temu osobną książkę³.

Wyżej wymienione postaci, dziś już nieco zapomniane, a warte przypomnienia, pochodzą z różnych terenów: Królestwa Polskiego, Śląska Cieszyńskiego, z różnych środowisk społecznych, głównie mieszczańskich, różny był też ich stopień integracji ze środowiskiem polskim i zaangażowanie w życie religijne. Z reguły byli to Polacy w pierwszym lub drugim pokoleniu, ich życiorysy są świadectwem zachodzących wśród protestanckich emigrantów z Niemiec daleko posuniętych procesów asymilacyjnych. Jedynie pastor Haase uważał się za Niemca, ale jego związki z Polakami na Śląsku Cieszyńskim były dość silne. Nie wszyscy też, np. Edward Jurgens, na co dzień podkreślali swój związek z kościołami ewangelickimi. Poza Ruprechtem i Ćwierczakiewiczową, którzy przynależeli do wyznania ewangelicko-reformowanego, pozostali byli luteranami. Ich życie i działalność jest także świadectwem skomplikowanych relacji polsko-niemieckich. Należy pamiętać, że Niemcy na ziemiach polskich byli nie tylko zaborcami, ale i sąsiadami z pobliskiego domu czy zagrody i nie zawsze stosunki polsko-niemieckie opierały się na wrogości.

Pracę przygotowano po przeprowadzeniu szerokiej kwerendy w bibliotekach i archiwach w Polsce i za granicą. Wypada tu wymienić: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Warszawie, Archiwum Państwowe w Płocku, zbiory rękopiśmienne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, ale także w Estonii w Dorpacie (obecnie Tartu), archiwum tamtejszego uniwersytetu. Przydatne okazały się materiały gromadzone w muzeach np. Muzeum Mazowieckiego w Płocku czy Muzeum Oskara Kolberga w Przysusze. Wykorzystana została prasa z XIX wieku, w tym także ewangelicka np. „Zwiastun Ewangeliczny”, liczne wspomnienia, w tym i jednego z naszych bohaterów Adolfa Daaba, korespondencja i dzieła przez wspomniane osoby tworzone.

Na temat wyżej wymienionych postaci powstało już wiele opracowań, w różnych epokach historycznych i o różnej wartości naukowej, dokładny ich wykaz znajdzie czytelnik w bibliografii. Przedstawione

---

³ T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819–1882)*, Gdańsk 2000.

przeze mnie szkice są próbą nowego spojrzenia na te osoby, także pod kątem ich związków, mniej lub bardziej wyraźnych, z protestantyzmem. Rozdziały dotyczące Samuela Bogumiła Lindego, Lucyny Ćwierczakiewiczowej, Adolfa Daaba i Teodora Haasego są zmienioną formą opublikowanych już przeze mnie artykułów, pozostałe dotychczas nie ukazały się drukiem⁴.

Na koniec wypada wyjaśnić, co rozumiem pod pojęciem ewangelik. Ewangelicyzm, jak czytamy w *Słowniku wyrazów obcych*, to „ogół doktryn religijnych i wyznań chrześcijańskich powstałych na skutek reformacji w XVI wieku, opierających się na Biblii jako jedynym źródle wiary”, zaś ewangelicy to „wyznawcy nauki Lutra lub Kalwina”⁵. Bohaterami niniejszego zbioru studiów będą więc osoby przynależne do wyznania ewangelicko-augsburskiego (luterńskiego) bądź ewangelicko-reformowanego (kalwińskiego), mieszkające na ziemiach polskich w XIX wieku.

Niniejsza książka jest adresowana do szerokiego kręgu odbiorców, stąd uznałem za niezbędne wyjaśnienie w tekście pewnych pojęć dotyczących wyznania ewangelicko-augsburskiego czy ewangelicko-reformowanego, które dla praktykujących luteranów czy kalwinistów wydają się być oczywiste. W pracy jest wiele cytatów, niektórym może się wydawać, że zbyt dużo, ale są to zarówno teksty z epoki, z czasów, w których żyli przedstawieni bohaterowie, jak i fragmenty ich prac. Uznałem, że te cytaty pozwolą czytelnikowi lepiej poznać te postacie jak i dziewiętnastowieczną rzeczywistość. Poza tym niektóre z cytowanych wypowiedzi zawierają w sobie taki ładunek emocji, że przetwarzanie ich w jakikolwiek sposób mogłoby pozbawić je sensu.

⁴ T. Stegner, *Samuel Bogumił (Gottlieb) Linde – uczonec i działacz ewangelicki*, [w:] *Hortus imaginum. Studia historyczne dedykowane pamięci profesora Stanisława Mielczarskiego*, red. A. Paner, A. Kłoczyński, K. M. Kowalski, Gdańsk 2005, s. 213–225; T. Stegner, *Pastor Teodor Haase na Śląsku Cieszyńskim. Przyczynek do dziejów protestantyzmu w XIX wieku*, [w:] *Od Franciszka Józefa do małych ojczyzn. Tom poświęcony pamięci Zbigniewa Frasa*, red. M. Górny, Wrocław 2002, s. 31–47; T. Stegner, *Lucyna Ćwierczakiewiczowa. Aktywna zawodowo kobieta sukcesu*, [w:] *Aktywność kobiet w organizacjach zawodowych i gospodarczych w XIX i XX wieku*, red. K. Makowski, Poznań 2007, s. 15–31; T. Stegner, *Wstęp do: A. Daab, W Warszawie i na Krymie*, Warszawa 1986.

⁵ *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1980, s. 205.